

ՄՈՒՐԱԳՆԱՆԻ «ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ՄԻԱՆՆՆՈՒՀՈՒ» ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ*

Զինախիդա Բալայան

Հին հունական արվեստի, գրականության համահավաք փորձը գետնդրված ենք տեսնում զեղազիտական, գրականազիտական տեսական ընդհանրացումների կոթող հանդիսացող «Պոետիկայում», որում Արիստոտելը այլ սկզբունքային հարցադրումների հետ նաեւ նշում է գրողի եւ պատմաբանի կոչման մասին՝ դիտելով, թե պատմաբանի խնդիրը վաղուց եղածի, կատարվածի մասին խոսելն է՝ եղած փաստերը վերհանելը, գրողի խնդիրը՝ ինչ կարող է լինել՝ ըստ հավանականության կամ անհրաժեշտության՝ ցանկալի, երեւակայելի, աներեւակայելի:

Այս մտասուեռումը իրականացված ենք տեսնում Մուրացանի «Խորհրդավոր միանձնուհի»-ում: Թեման XIX դարի 60-ական թվականները ներկայացնող Սյունիքն է, լուսավորության, մշակութային, գրականության, արվեստի կենտրոն հանդիսացող Շուշին, որը միաժամանակ համարվել է «Անդրկովկասի բանալի» (Ապրես Բեկնազարյան), «Արվեստների օազիս» (Մարիետա Շահինյան) եւ այլն:

Արցախը՝ որպես պատմաաշխարհագրական սուբյեկտ, հայ մշակույթում և գրականության մեջ հայտնագործվում է XIX դարում:

XIX դարի Արցախի մշակույթի պատմության մեջ իր ժանրատեսակներով, ծրագրայնությամբ, տարաբնույթ հարցերի առաջադրմամբ առանձնանում է գրականությունը, որի թեմատիկ տարբերակումներն ամբողջանում են ազգային-ազատագրական պայքարի արտացոլանքներով, ազգային գաղափարակառույցի շերտերը ներկայացնող երկերի ստեղծմամբ. այն հատկապես երեւում է Մուրացանի «Նոյի ազապլը», «Առաքյալը», «Խորհրդավոր միանձնուհի» ստեղծագործություններում:

Գյուղի եւ գյուղացիության ճակատագրի հարցերը, բարոյականի խնդիրները, նրան խավարից հանելու, լուսավորելու գաղափարները հայ գրողներից շատերի, այդ թվում նաեւ Մուրացանի ստեղծագործության արժեքավոր ու գաղափարապես հարուստ, մնայուն մասն են կազմում, եւ որի քննության առանցքներն է ներկայացնում նաեւ «Խորհրդավոր միանձնուհին»:

Ազգային ավանդույթների լավագույն շերտերը, տոհմիկ հոգեբանությունը, նահապետական էթիկական հարցադրումները, էթնիկ առանձնահատկությունները, մտախառնվածքի պարզ, պարզության մեջ հետաքրքիր երանգներ կրող հայ գյուղը, գյուղացիությունն այն միջավայրն ու սոցիալական տարրերն են, որոնք մոռացության թմբիկի մեջ են հայտնվել մտավոր գործողների անտարբեր պահվածքից, նրանց երկերեսանիությունից՝ ավելի երկպիեղկվելով իրենց մեկուսացվածության մեջ:

Խորհրդավոր միանձնուհի» գրքի գլխավոր հերոսներից քույր Աննայի վարքը առինքնել է Մուրացանին. «Մեր այս ինքնապաշտ ժամանակում, երբ անձնվիրությունը դարձել է անգյուտ, ըստ որում մարդիկ նրա պաշտամունքը հատկացրել են անձնասիրության, այդ կինն յուր սեռի մեջ միակն էր ու առաջինը, որ հասարակաց բարվույն նվիրվելու ժանրագույն խաչն ստանձնեց» եւ ապա՝ «Քույր- Աննայի մեռնելով մենք

* Հոդվածն ընդունվել է 10.04.2015:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրԴՀ գրականության և լրագրության ամբիոնը:

կորցնում ենք մինն այն գերազանց ուժերից, որոնք ծնունդ էին առել 60-ական թվականներին, որոնց սակայն արժանավոր հետևողներ չգտնվեցան մինչև այսօր: Սա մի անդառնալի կորուստ էր...»[1]:

Ինչու՞ է Մուրացանը երկի գրման ժամանակը «ինքնապաշտ» համարում, «անձնվիրությունը՝ անգլուտ», Աննային՝ «յուր սեռի մեջ միակն ու առաջինը» եւ որի «մեռնելով մենք կորցնում էինք մինն այն գերազանց ուժերից», ովքե՞ր էին հատկանշում «վաթսունական թվականների սերունդը», որի «գերազանց» ուժերից էր Աննան, եւ ինչու՞ նրանք «արժանավոր հետևողներ» չուներեցան «մինչև այսօր»: Ինչու՞ է գեղագետը «անդառնալի կորուստ» համարում այն:

Գրականության, լուսավորության զարգացման ընթացքը հատկանշական էր Արցախի հասարակական կյանքին, հատկապես Շուշիի նկարագրին, որը «սպառնացել» է Անդրկովկասում (Էջմիածին, Թիֆլիս, Երեւան) առաջինը դառնալու:

Լյս տեսանկյունից հատկապես XIX դարի 60-ական թվականները դարձան լուսավորության, հեղաշրջումի դարաշրջան, իսկ Ռուսաստանում՝ համարյա նույն ժամանակաընթացքում այն փաստվեց «նարողնիկական շարժում» արտահայտությամբ: Զուգահեռենք պատմաբանի եւ վիպասանի խոհածումները հարցի կապակցությամբ: Բ. Ուլուբաբյանը դիտում է. «1863թ. Թեմական դպրոցի տեսուչ նշանակվեց ժամանակի հայկական լուսավորական գործի նշանավոր կազմակերպիչ, բազմակողմանի եվրոպական կրթությամբ զինված եւ բնական ձիրքերի տեր Պետրոս Շանշյանը, որի տեսչության ընթացքում բավական մեծ առաջընթաց արձանագրվեց, հատկապես հայոց լեզվի, հայ ժողովրդի պատմության, հայրենասիրական դաստիարակության տեսանկյունից»[2]:

Շեշտենք՝ Պ. Շանշյանը հեղինակություն էր Շուշիում, եւ բոլորի կողմից վայելում էր մեծ սեր ու հարգանք:

Մուրացանի երկում Գարեգինից «մերժված» Աննան հետեյալն է պատմում հիշատակարանագրին, ով տվյալ դեպքում Մուրացանն է՝ 60-ականների ժամանակակիցն ու սերնդակիցը. «Հոգևոր դպրանոցի վարժապետական հին խմբի և նրանց պաշտպանների լարած մեքենայությունները վերջապես հաջողվել են, որով և նոր խումբը մնացել է նեղ դրության մեջ, որ հակառակորդներից ու դավադիրներից կազմակերպված բանակը կարողացել է ժողովրդի ամեն խավերում տարածել և շատ շատերին համոզել թե՛ վարժապետական նոր խումբը բողոքականություն է քարոզում աշակերտներին, անբարոյականացնում է նրանց, կամ թե ծնողների դեմ ապստամբեցնում»[3]:

Ի՞նչ խմբերի մասին է խոսքը. անշուշտ, լուսավորչական, կրթական նոր շարժումն առաջնորդող Պ. Շանշյանի եւ հին խմբի: Ուլուբաբյանը փաստագրում է. «Սակայն քնած չէին եւ մութ ուժերը, որոնք 1864-ին մի զրպարտագիր հղեցին Էջմիածին, կաթողիկոս Մատթեոսին, եւ նա էլ Շանշյանին տեսչությունից հանելու իր կոնդակն ուղարկեց Շուշի»[4]:

«Լյս անխիղճ զրպարտությունները, - նկատում է Աննան, - որոնք միշտ անազնիվ մարդկանց գենքերն են եղած ազնիվ հակառակորդների դեմ, ոտքի էին հանել քաղաքում սինլքոր խումբանը, որ ... գոչում էր թե՛ «խաչ հանեցեք դրանց»[5]:

Ցավոք, հոգեւոր առաջնորդներից քչերն էին առաջադիմության պաշտպան. այդպիսինն էր Բաղդասար Մետրոպոլիտը, որի վարքը միմիայն մեծ պաշտամունքի էր արժանացել Արցախի հանրության կողմից:

Իսկ այս մեկը՝ կաթողիկոս Մատթեոսը, լրիվ հակապատկերն էր Բաղդասար Մետրոպոլիտի: Աննան շարունակում է յուր խոսքը՝ ընդգծելով հոգեւոր առաջնորդի փոքրրոգությունը, չարին կողմնակից լինելու նրա դիրքորոշումը. «Լյս գրպարտության ու խառնակության ձայներն էջմիածին հասնելով համոզել էին նաև Մատթեոս կաթողիկոսին՝ արձակել տեսչին յուր վարժապետներով»[6]:

«Սակայն այս անգամ հոգաբարձուները մի ընդարձակ նամակով պաշտպանեցին իրենց տեսչին՝ հրապարակի վրա դնելով նրա երախտալից գործունեության մանրամասներն, խելահասությամբ, պահանջեցին ջնջել լոկ մութ ուժերին ընդառաջող այդ կոնդակը»[7].-գրում է Ուլուբաբյանը՝ ընդգծելով Շանշյանի հանդեպ իր աշխատակիցների տածած սերն ու հավատը:

Խոսողը Աննան է, բայց որը դեպքերին ականատես Մուրացանն է շարադրում: Նա ներկայացնում է նոր ուժերին. «Պատմում էին թե՛ որպիսի աղիողորմ տեսարան էր ներկայացնում այդ ժամանակ հագիվ բարեկարգ դրության հասած այդ ուսումնարանը, որին նորեն սպառնում էր ավերումը»[8]:

Անդրդվելի կաթողիկոսը հետամուտ էր Պ.Շանշյանին հեռացնելու թեմականի տեսչությունից. «Մատթեոս կաթողիկոսը,- նշում է Ուլուբաբյանը,- իսկապես ընդառաջելով Շուշվա մութ ուժերին, նոր մի կոնդակ էլ ուղարկեց այնտեղ եւ Շանշյանին հեռացրեց տեսչությունից: Հոգաբարձուները նոր մի համախոսականով պաշտպանեցին արժանավոր տեսչին: Համանման համախոսականներ գրեցին նաեւ ուսուցիչները, սաները, քաղաքի պատկառելի մարդիկ,- անշուշտ, հեշտությամբ չէր գնում լուսավորության գործը, ընդակառակը՝ խարդավանքներով. սակայն հայոց եկեղեցու այդ ինքնաբավությունից տրաքվող պետը մնաց անդրդվելի, եւ Արցախական աշխարհի նոր լուսավորիչը հեռացվեց աշխատանքից, գնաց Թիֆլիս: Նրա կողմնակիցները հալածական դարձան Մատթեոս կաթողիկոսի դրածոների սադրանքներից»[9]:

Իրավամբ, Լեոն Պ. Շանշյանի վարքը անվանում է «սրբազան ավանդություն»[10]:

Աննան ավելացնում է. «...տեսուչը հանձնելով դպրոցը յուր հավատարիմներին, նա առավ յուր հետ Գարեգինին... գնաց էջմիածին՝ իրերի դրությունը Մատթեոս կաթողիկոսին ծանոթացնելու համար: Բայց...ապարդյուն անցավ. հուսահատ, վշտահար վերադարձավ նա Թիֆլիս՝ յուր հայրենիքը: Մինչդեռ Գարեգինը նորեն եկավ մեր քաղաքը՝ յուր սիրելի «բուրաստանը», վերջին անգամ տեսնելու և յուր ձեռնասուն աշակերտներին վերջին հրաժեշտի ողջույնը տալու»[11]:

Քույր-Աննայի մայրը՝ Շուշիի քաղաքապետի օգնական Սիմոն բեկի կինը, եւս ընդգրկված էր Մ. Հախումյանի խմբի բարեգործական նախաձեռնություններին. «Մենք բոլորս էլ համաձայն էինք նոր բացվելիք օրհորդական դպրոցում նորից աշակերտելու, եթե միայն մեր ուսուցիչը Գարեգինը լինել,-ասում է Աննան, ապա շարունակում,-Շատ չանցավ, դպրոցի բացման օրն էլ հասավ: Այնտեղ էր սրբազանը՝ յուր քահանաներով, տեսուչ՝ յուր վարժապետական խմբով, ընդունված աշակերտուհիներն՝ իրենց ծնողների հետ, դպրոցի բացման նպաստող պատվավոր քաղաքացիներն ու նրանց կանայք-դպրոցի նորընտիր խնամակալուհիները, որոնցից մինն էր և մայրս, ապա ուսանողներ, արհեստավորներ և ուրիշ շատերը»:

Շուշիի Մարիամյան դպրոցի բացման հիշողություններից ոգեւորված՝ միանձնուհին ավելացնում է. «Տեսուչը, որ յուր վեհ կերպարանքով գրեթե սուրբի տպավորություն էր անում մեզ վրա, յուր այդ ճառով վառեց ներկա եղողներին, որ բացի առատ նվերները, որ ստորագրեցին նրանք անդրանիկ դպրոցի օգտին, այլև քառասունից ավելի տիկնայք որդեգրեցին աղքատներից մի-մի որդեգրուհի: Նույնիսկ առաջնորդը

հետևեց կանանց օրինակին: Այսպիսով ծնունդ առավ մեր քաղաքի... օրիորդական դպրոցը, որ կնքվեցավ Ս. Մարիամյան անունով»[12]:

Մուրացանը հրաշալի է վիպականացրել XIX դարի Արցախ աշխարհի մշակութային կյանքը՝ տալով նրա նկարագիրը՝ 60-ականների սերնդի լուսավորչական մեծ շարժումը, այն խոչընդոտող սեւ, ազգադավ հոսանքը:

«Խորհրդավոր միանձնուհին», վիպական գրվածք լինելով, յուր կողմից որպես սկզբնաղբյուր է ծառայել ուսումնասիրողների համար՝ այս դիտանկյունից եւս հանդիսանալով ո՛չ միայն գրական, ա՛յլեւ հայագիտական, մշակութային մեծ արժեք:

«Խորհրդավոր միանձնուհու» հերոսները գաղափարակիրներ են՝ բարձագույն հոգեկերտվածքով, կյանքի երեւոյթների հանդեպ փիլիսոփայական մտահանգումներով, որը գալիս է Մուրացանի գեղարվեստի հոգեբանական-զգացական ներսուզումներից, զգացմունքների խորախորհուրդ շերտերից, գաղափարական ելադրույթներից, անձնուրացության իմաստասիրական հայեցումներից, գեղարվեստի անկրկնելի առանձնահատկություններից:

Մուրացանը միտումնավոր արվեստագետ է՝ ներքնատեսի նրբին դրսևորումներով, կերպարների առանձնադիտվող պատկերասրահով, ընդգծված գեղապաշտությանը, որը փիլիսոփայական խորը ներսուզումներ է մեկնում, որի բարձրակետը սիրո հավիտենական առեղծվածն է: Պատմական կոնկրետ միջավայրի, կոնկրետ հասարակարգի դիպահարդարման օրինակ է «Խորհրդավոր միանձնուհին»: Նրա գաղափարները, գյուղն ու գյուղացիությունը լուսավորելու, կրթելու առաքինության մեծ նվիրյալների՝ ուսուցիչ Գարեգինի եւ քույր-Աննայի գաղափարապես հարուստ անհատների անձնվիրությամբ ազգին ծառայելու մեծագույն սխրանք է հիշեցնում, իսկ գյուղափրկիչ ծրագրերը՝ արդիական հրատապ տնտեսական բարենորոգումներ, որոնց այսօր էլ կարոտ է գյուղը:

Ամուսնական սերը հայրենիքի սիրուն զոհելու գաղափարն է ընկած «Խորհրդավոր միանձնուհի» վեպում, գիրք՝ լի խորհուրդներով, զարմանազուտ հերոսներով, վսեմ ու ոգեղեն անձնուրացներով, լուսավորության անմահ հեղափոխական-ջահակիրներով:

«Խորհրդավոր միանձնուհին» բարձր գեղարվեստի արտահայտություն է, արարվել է մեծ գեղարվեստագետի գրչով, անհատական ինքնատիպ ոճով: Այն արտացոլում է գրողի գեղարվեստական մտածողության տեսակը՝ բարդ հոգեբանական շերտերով, որը միմիայն Մուրացանին է՝ բոլորից առանձնադիտվող:

«Ամեն մի գրողի ոճն այնպես սերտորեն կապված է նրա հոգու բովանդակության հետ, որ փորձառու հայացքը հոգին կարող է տեսնել ըստ ոճի»[13],- անհատական ոճը բնութագրող այսպիսի տողեր ունի Ա. Բլոկը, որը լավագույնս է բնութագրում նաեւ Մուրացան ստեղծագործողի ոճը, հոգու խորությունը, գաղափարների համակարգը՝ հիանալի կերպով արտահայտված «Խորհրդավոր միանձնուհի»-ում, ամբողջացված երկի գաղափարակիրների՝ գործող ուսուցիչ Գարեգինի եւ գործող միանձնուհի քույր-Աննայի կերպարներում: Նրանց գաղափարամեկնումները՝ ազգային բարձր արժեքների շուրջ, լուսավորական ծրագրերը, բարոյականի սկզբունքները, անձնագոհության տրվածքները Մուրացանի ոգու խորության, բարոյականության, էթիկետի արտացոլանքներ են դիտվում, հոգու գեղարվեստական ճշմարտությունը՝ արտահայտված գեղարվեստում՝ որպես «Խորհրդավոր միանձնուհու» գեղագիտական կարեւորագույն օրինաչափություն:

Անշուշտ, երկն ունի արդիական շերտեր՝ ուղղված թե՛ հասարակությանը, թե՛ մարդկությանը, որոնք իրավունք են վերապահում երկին ստեղծագործորեն եւ գոյա-

բանորեն ձեռք բերելու երկարատև, հավերժորեն ապրող կարգավիճակ, քանզի երկի գաղափարները տարբեր հասարակարգերում տարբեր կերպ կընկալվեն, տարբեր գնահատության կարծանանան՝ նայած գրականագիտական պահանջներին, բայց միշտ կլինեն անգերազանց՝ հայ գյուղացու ազգային նկարագրի ամբողջացում, հայ գյուղի սքանչելի և օրինակելի տեսլական՝ հավանականության շերտերով:

Գեղարվեստական ստեղծագործության իր յուրատիպերն է ստեղծել Մուրացանը և մոդելավորել նրանց. Գարեգին, քույր-Աննա: Թերեւս նրանց շերտավորված ենք տեսնում «Ես՝ մենք բոլորս ենք (անձ և մարդկություն հարաբերություն), «Ես՝ ամեն ինչ եմ» (անձ և բնական միջավայր), «Ես՝ մեր ամբողջ ստեղծածն եմ» (անձ և ձեռակերտ «երկրորդ բնություն»), «Ես՝ ամեն, ամեն ինչ եմ» (մարդը և տիեզերքը) մտասուեռումները՝ ամբողջացված-փիլիսոփայական-լուսավորչական-պատմական, բնափիլիսոփայական, ստեղծաբանական-գեղագիտական-բարոյագիտական և կեցություն-գաղափար-էություն փիլիսոփայական- մետաֆիզիկական բարձր պրոբլեմների շեշտադրումներում, որոնք ներկայացնում են Մուրացանի գեղարվեստի հումանիստական, բարոյական, լուսավորչական բնույթը և դրանց էությունը՝ ազգային ու համազգային որակումներով:

«Խորհրդավոր միանձնուհի» երկի տիպաբանական գեղարվեստական կոնցեպտուալ (կոնցեպտ (լատ.)-հղանալ, հղացք, մտահղացում) համակարգից ելնելով՝ բնորոշում ենք նրա գրական ռոմանտիկական ուղղության պատկանելը:

«Խորհրդավոր միանձնուհի»-ում առաջադրված գյուղի և գյուղացիության լուսավորության, նրան բարոյական կենդանություն տալու, տգիտությունից փրկելու կարելու հարցադրումները արդիական հնչեղություն ունեն, հրատապ են, որպես գրականության խնդիրներ՝ գիտական բնույթ են կրում:

Քույր - Աննան՝ գաղափարակիր Գարեգինի էությունը՝ իր կերպարային խորհրդավոր, լիրիկական դրսեւորումներով, քայլում է գեղեցիկ պարադիզմաների (պարադիզմա (հուն.)- տեսություն, մոդել, պատկերացում, հասկացություն, տեսակետների համակարգ) պատկերասրահով, և իր հոգեբանական մտավոր, մարմնավոր, արվեստական մեծ սիրո, խառնվածքային կանացի բնույթով ներկայացնում վեհի սահմանները՝ անպայմանորեն այդ երկուսի միաձուլով:

Ի. Կանտը նշում է. «Վեհությունը գտնվում է ոչ թե բնության որևէ իրի մեջ, այլ միայն մեր հոգում»[14], իսկ Չերնիշենսկին այլ կերպ է ընդգծում երեսույթը՝ վեհի հատկանիշը դիտելով. «Վեհը այն է, ինչը առավել մեծ է, առավել ուժեղ այն մյուս երեսույթներից, որոնց հետ մենք համեմատում ենք»[15]:

Այս քննությունից Աննայի սերն է հզորը, վեհություն կրողը, հավելյալ արժեքը՝ մնացած զարմանահրաշ առաքինությունները, որով պսակված է:

Գեղարվեստական երկի գլխավոր հատկանիշներից՝ գեղեցիկ, վեհի որակային դրսեւորումները տիպական են Գարեգինի և քույր-Աննայի հոգեկերտվածքներին, բնավորության ընդգծված արտահայտություններին, որոնցից շահում է վեպը:

«Խորհրդավոր միանձնուհի» երկում ողբերգականի շեշտադրումը նկատելի է այն դիտանկյունից, երբ Ն. և շրջակա գյուղերի բնակիչներից պաշտված, անչափ սիրված քույր-Աննան հեռանում է երկրային կյանքից՝ չնայած անձնուրացությամբ պսակված այդ հեռացումը հումանիստական, մեկնողական շերտեր ունի թե՛ հեղինակի և թե՛ դրանցից բխող Գարեգին-Աննա հերոսների մոտ՝ հաստատելով, թե մի հատիկի մահով կվերընծյուղվեն ցորյանի այլ հատիկներ, և կյանքը կշարունակվի, կիմաստավորվի՝ սկսած լուսավորչական, բարեկրթական, առաջադիմական գործը, հետեւորդներ կունենա, կհավերժի արժանավոր գործողների կողմից՝ հանձին մեծ գաղափարակիր

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2015

սերմնացանի՝ Աննայի, անձանձիր տքնության ու նրա մեծ սիրո՝ անձնուրաց գաղափարակիր Գարեգինի առաքելության:

Մուրացանի գեղեցկապաշտությունը, վեհը, օգտապաշտականը, անհավատալիսն, երեսակայականը արժեքավոր որակներ են կազմում վեպում:

Շ. գավառական քաղաքում լավագույնս բարեկրթված, Ն. եւ շրջակա գյուղերի բնակիչների հասարակական եւ բարոյական հաստատությունները ամուր հիմքերի վրա դրած Աննայի վարքը նաեւ օգտապաշտության եւ գեղեցիկի վառ դրսևորում է, որը կյանքի հարատեւման հաստատուն եւ ամուր՝ քննադատության կողմից անբնական դիտված, յիթմն է: Այս տեսանկյունից քույր-Աննայի հեղափոխական սխրանքը հիշեցնում է շումերական քաղաքակրթության (XXV դար, մ.թ.ա) հուշարձաններից մեկը, որտեղ մարդկության պատմության մեջ կայացած առաջին վիճաբանությունը շոշափում է գեղեցիկի, օգտակարի փոխհարաբերության հարցը՝ որպես գեղագիտական հիմնախնդիր:

Հուշարձանի տեքստը կոչվում է «Ամառը եւ ձմեռը, կամ Էնլիլը ընտրում է աստծուն՝ հողագործների հովանավորին»: Օդի աստված Էնլիլը երկրի վրա առատություն ստեղծելու նպատակով երկու եղբայրների է ստեղծում՝ Էմեշին, որը ներկայացնում է Ամառը եւ Էնտենին. վերջինս ներկայացնում է Ձմեռը: Եղբայրները վեճ են սկսում իրար հետ, թե ով է իրենցից գեղեցիկը: Հայրը սկսած վեճը լուծում է հօգուտ ամենաօգտակարի. օդի տիրակալ հայր-աստված Էնլիլը որդիներին դիմելով՝ ասում է.

«Բոլոր երկրներին կյանք բերող ջրերը տրված են Էնտենին,

Աստվածների հողագործին, որն արտադրում է ամեն ինչ:

Էմեշ, որդիս, ինչպե՛ս դու կարող ես քեզ համեմատել քո եղբայր Էնտենի հետ:

...Էմեշը ծունկի եկավ Էնտենի առջև, դիմեց նրան աղոթքով»[16]:

Հիրավի հետաքրքիր է արտահայտված գեղագիտական մտահղացումը շումերական պատմագրական, բանահյուսական հուշարձանում:

Մուրացանի գեղարվեստի մտահղացումը վեպում լավագույնս է լուծված Աննայի կերպարում, որի վարքաբանության մեջ հարաբերված են գեղեցիկը, օգտակարը, վեհը: Նա գործում է այդ սկզբունքների միանույնով, առավել գործելակերպով գերազանցելով գործող մահկանացուներին, իր զարմանահրաշ վարքով հիշեցնելով կյանքի հարատեւության տիեզերական մեծ խորհուրդը՝ առատություն, բոլոր երկրներին ջրեր բերող շումերների աստվածների հողագործի՝ Էնտենի առաքելությունը:

Հայ գրականության ընդհանուր ֆոնի վրա Մուրացանի՝ Արցախի թեման ներկայացնող «Խորհրդավոր միանձնուհին» հանդիսանում է որպես գեղարվեստի անկրկնելի նմուշ ու մշակութային, լուսավորչական, հեղափոխական գործի ուսուցարան:

Խորհրդավոր միանձնուհի» երկում առաջադրված է Մուրացանի լուսավորչական, բարոյագիտական, կրթական, տնտեսական, գեղագիտական գաղափարները, դրանք կյանքի կոչելու արժեքավոր ու առաջադիմական ծրագրերը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մուրացան, Խորհրդավոր միանձնուհի, Եժ, 5 հ-ով, հ. երկրորդ, Եր., Հայպետհրատ, 1951, (այսուհետեւ՝ Մուրացան, Խորհրդավոր միանձնուհի), էջ 136:
2. Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Եր., «Մ. Վարանդեան» իր., 1994 (այսուհետեւ՝ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը), էջ 190:

3. Մուրացան, Խորհրդավոր միանձնուհի, էջ 97-98:
4. Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը, էջ 191:
5. Մուրացան, Խորհրդավոր միանձնուհի, էջ 98:
6. Նույն տեղում:
7. Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը, էջ 191:
8. Մուրացան, Խորհրդավոր միանձնուհի, էջ 98:
9. Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը, էջ 191:
10. Նույն տեղում:
11. Մուրացան, Խորհրդավոր միանձնուհի, էջ 98:
12. Նույն տեղում, էջ 64-65:
13. Блок А., Собр. соч. в 8-ми т., т. 5, М.-Л., 1962, стр. 315:
14. Кант И., Соч. в 6-ти т., т.5, М., 1966, стр. 272:
15. Չերնիշևսկի Ն., Էսթետիկա, Եր., 1959, էջ 281, տես Չերնիշևսկի Ն., Էսթետիկա, Եր., 1953:
16. Крамер С. Н., История начинается в Шумере, М., 1965, стр. 165:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ
Մուրացանի «Խորհրդավոր միանձնուհու» խորհուրդը
Զինախղա Բալայան

Հայ գրականության պատմության մեջ «Խորհրդավոր միանձնուհին» իր ինքնատիպ դրսևորումներով, ներկայացրած գաղափարակարգով, ազգային լուսավորչական ծրագրերով, ազգության մարմինը բարոյապես կազդուրելու առաքելությամբ, Մուրացանի կողմից իր գաղափարակիր, անձնուրաց հերոսներին դեպի գյուղ՝ գործելու ասպարեզ մղելով, մի նպատակ է հետապնդում. շարունակելով 60-ականների նվիրական գործը՝ գյուղն ու գյուղացիությունը լուսավորելով, տգիտությունը հալածելով, եղած առողջ ավանդները պահպանելով՝ բարվոքել վերջինիս անմխիթար վիճակը, բարձրացնելով անկումից՝ կազդուրել նրա թույլ մարմինը՝ հասցնելով առաջադիմության եւ լուսավորության:

Բանալի բառեր՝ XIX դար, Շուշի, Արցախ աշխարհ, մշակութային կյանք, կրթական համակարգ, 1860-ական թվականներ, սերունդ, երիտասարդություն, բարոյական մարմին:

РЕЗЮМЕ
Смысл “Таинственной монахини” Мурацана
Зинаида Балаян

"Таинственная монахиня" Мурацана в армянской литературе со своими типичными стремлениями, с представленной идеологией, с миссией морального восстановления нации, с программой просвещения нации преследует одну цель – продолжить дело 60-ых, просвещать село и сельчан, искоренить невежество, сохранить все здоровые традиции, вселять надежду в их безнадежное положение, поднять с низов, восстановить слабый организм нации.

Ключевые слова: XIX век, Шуша, Арцахская земля, отрасли искусства, культурная жизнь, система образования, 1860-ые годы, поколение, молодежь, моральное оздоровление.

SUMMARY
The meaning of “The Mysterious Nun” of Muratsan
Zinaida Balayan

"The Mysterious Nun" by Muratsan in Armenian literature with its typical aspirations, ideology, with the mission of the moral recovery of the nation, with a program of education of the nation, pursues one goal – to continue the activity of the 60s, to educate the village and the villagers, eradicate ignorance, save all healthy traditions, to give hope to the desperate, to rise from the bottom, to recover weak body of the nation.

Keywords: XIX century, Shushi, Artsakh land, branches of art, system of higher education, the 1860-s, generation, young people, moral improvement.